

מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל-גבולה לה'

המרצה פרופ' יוחנן אהרוני: כבוד הנשיא, מורי ורבותי! אני וודאי רואה לי לכבוד ולסיפוק, שאני נושא את הדברים האלה אחרי דברי-הזיכרון שנאמרו קודם, כי גם אני אחד מתלמידיו של פרופ' סגל המנוח וזכיתי לא רק ללמוד אצלו אלא להיבחן גם על ספר ישעיהו, שאנחנו עוסקים בו הערב. אני מקוה שבדברי אראה שלימודי אצלו לא היו לגמרי לשוא. עיקר הדברים שלי הם פסוק אחד ויחיד, ולכן אשתדל לקצר, אף על פי שאנחנו יודעים כי הדיון על פסוק אחד הוא לא פעם עולם ומלואו. הכוונה לפס' יט בפרק י"ט האומר: "ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל-גבולה לה'" אצטמצם במלים מספר על הנבואה כולה. היא מחולקת לשני חלקים: חלק אחד שירי ושני פרוזאי. החלק הראשון מתאר את הירידה התהומית של מצרים. "וּסְכַסְכְּתִי מִצְרַיִם בְּמִצְרַיִם וְנִלְחַמוּ אִישׁ בְּאָחִיו וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ עִיר בְּעִיר מִמְלָכָה בְּמִמְלָכָה" (פס' כ) על דעת רוב המפרשים, גם החדשים ואפילו הביקורתיים ביותר שביניהם, הולמס הדברים האלה יפה את תקופת ישעיהו, ואת התפצלותה הגמורה של מצרים ערב עלייתה של השושלת הכ"ה הכושית. האגיפטולוג ברסטד בספרו על תולדות מצרים, משתמש בשירה של פרק י"ט שבישעיהו כהגדרתו כתאור הנאמן והקולע ביותר למצבה של מצרים בתקופה הזאת.

יחד עם זה נזכור שאין אחדות דעה גמורה גם בענין השתייכותו של החלק הראשון לישעיהו. ולמשל סקוט בפירושו שיצא בשנת 1956 ב- Interpreters Bible מסכם: התוכן של הנבואה יכול להסתבר לאור תולדות מצרים בתקופת ישעיהו, אולם עלינו

להודות שהקונטקסט ההיסטורי והתאריך של השיר אינם בטוחים. נראה לו שגם תקופות אחרות בתולדות מצרים יכולות להתאים לנבואה זו. "פתחתי את נמל מצרים החתום. אשור ומצרים עירבבתי יחד סוחרים עם רעהו", דברי סרגון אלה הם בלשון ישעיהו, או שישעיהו מדבר בלשון סרגון. ישעיהו רק מוסיף את ישראל שבין אשור למצרים, אותה "שכח" סרגון.

ומכאן אנחנו מגיעים לקטע העיקרי המכיל את הפסוק שלנו, הנדון במיוחד הערב. יכולתי למלא את שארית הערב אילו הייתי מביא לפניכם חלק מן הפרושים שנכתבו על הפסוקים יח-יט. פסוק יח אומר: "ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשפעות לה' צבאות עיר ההרס יאמר לאחת". לפי הירודוטוס היו במצרים 20,000 ערים, מדוע דווקא חמש ערים המדברות שפת כנען? לדעת אחדים הכוונה היא למספר עגול. מופיעים כמה פסוקים במקרא, שבהם המספר חמש משמש כמספר מעוגל, לאו דווקא כמספר גדול. אולם פחד ה' שעליו מדובר כאן, האם ההדגשה היא שיפול דווקא על ערים ספורות, ועל אלה בלבד, מתוך המספר הרב של ערי מצרים?

יש חוקרים שחשבו על מושבות יהודיות במצרים בתקופה מאוחרת לישעיהו, ובמאמצים מסויימים נוכל אפילו להגיע לחמש ערים עיקריות, שבהן ישבו יהודים, כנראה כבר החל מהמאה השביעית לפני הספירה, בכל אופן מתקופת ירמיהו. אלא שבכל הנבואה מדובר על מצרים, היא שתקבל עליה עבודת ה' ולא מדובר על יהודים במצרים. ומה החשיבות שדווקא במצרים דוברים שפת כנען, שאם מצרים חוזרת בתשובה אין שום משמעות לדברים האלה.

מזכרת "עיר ההרס". גם על זה נכתב הרבה ושיערו הרבה. יש אפילו שמצאו בערבית את השורש "הרס" ככינוי לאריה וחשבו שהכוונה היא ל"ליאונטופוליס" (Leontopolis) עיר האריה, וכמובן למקדש חוניו שנבנה בתקופה ההלניסטית, בימיו של תלמי הששי, 160 לפני הספירה. לפי הוולגטה ובכתבי-יד שונים נאמר "עיר החרס". בעיר החרס הכוונה יכולה להיות ל"הליופוליס" (Heliopolis) און, בית-שמש שבמקרא, שבאזורה שכנה ליאונטופוליס, שבה נבנה מקדשו של חוניו. אולם לפי יוספוס (ב"קדמוניות"), חוניו בבנותו את בית המקדש בליאונטופוליס מסתמך על נבואתו של ישעיהו, ודברים אלה מסתברים, קשה היום להעלות על הדעת שיש לאחר.

אשר לחלק השני, הפרוזאי, הכולל את הפסוק שאנחנו דנים בו, הרי רבים סבורים שהוא מאוחר ונתלה אל הנבואה המקורית. אמנם גם כאן מודים היוב למעשה כל הפרשנים, שאין הוכחה גמורה, לא מבחינת הלשון ולא מבחינת התוכן הכללי, שיש הכרח לאחר את הדברים לתקופת ישעיהו. מדובר על חזון של אחרית הימים, שמוגדר במלים חוזרות "ביום ההוא", "ביום ההוא". וודאי שאין כאן לפנינו מציאות היסטורית, שעלינו לייחס אותה לתקופה מסויימת, כאשר מצרים תקבל עליה מלכות ה' אלהי

ישראל, כהגדרת הנביא, ותהיה כיהודה. לכן מבחינת התוכן הכללי גם של החלק השני הפרוזאי, מודים רוב החוקרים, שאין אחיזה של ממש לאחר את הדברים לישיעהו, אלא לרבים נראה שהפרטים המובאים בפסוקים שונים מעידים על תקופה אחרת, מאוחרת יותר.

לא אקבל על עצמי הערב לפרש את כל הפרטים, לא הערב ואולי לא בהזדמנות אחרת. אלא נראה לי שעלינו לעמוד בקצרה על הפרטים העיקריים, כדי להיווכח שאין בהם דבר המחייב תקופה מאוחרת לישיעהו.

קודם כל פסוק כג: "בַּיּוֹם הַהוּא תִּהְיֶה מְסָלָה מִמִּצְרַיִם אֲשׁוּרָה וּבְאֲשׁוּר בְּמִצְרַיִם וּמִצְרַיִם בְּאֲשׁוּר וְעַבְדוּ מִצְרַיִם אֶת־אֲשׁוּר". לאור הידיעות שלנו היום, אין תקופה ההולמת קטע זה יותר מאשר התקופה של ישיעהו, ימיו של סרגון מלך אשור, מאז שהיכה את צבא מצרים בקרבת רפיח ב-720 לפני הספירה ועד מותו ב-705. ב-716 אנו מוצאים אותו שוב בדרום ארץ-ישראל, על-יד העיר לבן, בסביבת נחל מצרים, ושילקני או שילחני מלך מצרים, כפי שהוא נקרא במקורות האשוריים (אולי אוסיכון הד', אחרון פרעוני השושלת הכ"ג) שולח לו בעקבות המערכה הזאת מתנה של 12 סוסים יקרים.

ב-712 הוא מדכא מרידה של אשדוד, שאליה שייך הפרק הבא, פרק כ': "בַּשָּׁנָה בְּאֵת תְּרִתָּן אֲשֶׁדּוּדָה בְּשָׁלַח אֹתוֹ סַרְגֹּן מֶלֶךְ אֲשׁוּר וַיִּלְחֶם בְּאֲשֶׁדּוּד וַיִּלְכְּדֶהָ". ימני, מלך אשדוד של אותה תקופה, בורח למצרים, משם לכוש והוא מוחזר בכבלים לנינוה. זה מביע את עצמתה של אשור ואת עליונותה לגבי מצרים. קטע אחד מכתובת פריסמה חדשה מכלח נלקח כאילו מדברי הנביא. הפריסמה הזאת נתגלתה לא מזמן, ופרופ' תדמור מביא אותו בסיכומו היפה על התקופה הזאת ב-Biblical Archeology. את חיבורו של ספר ישיעהו ואת הנבואה הנדונה יש לייחס לזמן שאחרי בניית המקדש בליאונטופוליס ולראות בה תוספת הקשורה במקדש זה.

מה פירוש "שפת כנען"? הרשו לי לצטט את פירושו של פרופסור סגל המנוח "כנען-עברית, שפת ישראל היושב במצרים, כדי לעבוד את ה' בשפת עמו; ונשבעות - מפני שהן יאמינו בה'". ונדמה לי שהפרוש הזה קולע למטרה. חמש ערים במצרים - ועוד נחזור לשאלה למה דווקא חמש הערים - תדברנה בשפת קודש ותשבענה בה' צבאות אלהי ישראל. ומה בדבר ה"מצבה אצל גבולה" פרט למזבח שבתוך ארץ מצרים? אחרים, למשל קניג בפרושו לישיעהו, מפרשים זאת כתיאור קולקטיבי, מעין פרלליזמוס. הוא מניח שמדובר על מצבות ומזבחות במרכז ובגבולות. אחרים כגון פרוקש בפירושו, סבורים שהכוונה למקדש בִּיב (אלפנטינה) במצרים העליונה, שעל הגבול הדרומי.

אבל רבים וגם חדשים כמו גריי בפירושו, עומדים על פשוטם של הדברים, והוא שמדובר על שני דברים שונים: על מזבח ועל מצבה, שאינך רשאי לערבב אותם ולפרש אותם כדבר אחד. והם שואלים: מה פירוש הדבר? מה פשר החוק או החזון

כי אחרת היה נזקק למגפים בשביל המעשה. אולברייט כבר הצביע על המלה השומרית kiuru שמשמעותו כסולה: מצד אחד אן, מצד שני מעין משטח שעליו נבנה המקדש הקדום בשומר. ולפיכך אין צורך לתקן את המלה "כור" בדברי הימים אף-על-פי שמשמעותה בישראל אינה חייבת להיות בדיוק כמו באכד או בשומר בתקופה קדומה, גם כאן הכוונה בוודאי למשטח. מעניין שאותו החפץ שעליו ניצב שלמה היו לו אותן המדות של $3 \times 5 \times 5$ אמות, כמו מזבח המשכן במדבר וכמו המזבח במקדש של ערד. זה מחזק דעה שהביעו חוקרים שונים, ש"כור" זה אינו אלא מזבח קדום במקדש שלמה, שהוחלף אחרי כן במזבח גדול יותר שמידותיו ניתנת בתיאור בית המקדש.

אולם המופלא הוא – ולכן עמדתי באריכות כזאת על המזבח – שהמזבח בערד לא התקיים עד לסוף קיומו של המקדש. בערד נתגלו שש מצודות ישראליות, שש שכבות אחת על גבי השניה שנהרסו ונבנו חליפות בזו אחר זו: הראשונה מימי שלמה, האחרונה מסוף ימי בית ראשון, כפי שאנחנו יודעים גם מהמכתבים ומהאוסטרקונים (רק בעונה האחרונה נתגלה אוסטרקון המדבר על התקפה אדומית, ואנשים צריכים להשלח נגדה מערד). המקדש לא התקיים עד לשכבה האחרונה הזאת, אנחנו קוראים לה השכבה הששית, אלא הוא נחרב ולא נבנה יותר בסוף השכבה הקדומה יותר, היא השכבה השביעית, אולם בשכבה זו, האחרונה לקיום המקדש, לא תוקן ולא שוחזר המזבח. המזבח, יחד עם המקדש והמצודה כולה, נחרב ותוקן ארבע פעמים, בפעם הראשונה בעקבות כיבושו של שישק. זהו הגורל של מצודת-גבול. אבל אחרי שהממלכה שוב מתבססת, משקמים גם את המצודה. כך שוקם המקדש חמש פעמים בזו אחר זו. מתקנים גם את המזבח כמובן ואפשר לראות גם עתה את עקבות התיקונים השונים, למטה עדיין מבחינים בשרידי המזבחות הקדומים יותר שניצבו באותו מקום; אולם במקדש האחרון מן השכבה השביעית אין יותר מזבח. המזבח העומד היום במקדש שייך לשכבה השמינית הקודמת יותר. מעליו מצאנו רצפה עם תנור ועם כלים. ברור שבמקום זה לא היה מזבח בשכבה האחרונה, השביעית. אי-אפשר לטעון: אולי נהרס ונופץ לחלוטין. במקומו היתה רצפה עם כלים המעידה ברורות שבמקדש האחרון לא היה כזו מזבח.

כיצד להסביר תופעה זו? נראה שהמקדש בערד בוטל בשני שלבים. הריסתו הגמורה היא בודאי מעשה ידו של יאשיהו אשר ביטל את כל המזבחות והבמות שבערי השדה וריכוז את הפולחן בירושלים.

בערד אנו מבחינים בשלב אחד מוקדם לימי יאשיהו, שיש כנראה לקבעו לימיו של חזקיהו וחורבנה של שכבה שמונה שייכת כנראה למסע סנחריב. בשלב ראשוני זה קיים המקדש אבל אין לו מזבח להקרבת עולות. הנני שואל את עצמי: האם איננו רשאים לראות בזה הסבר לכפל של ריכוז הפולחן הנראה כאילו במקורות, לראשונה הריפורמה של חזקיהו ואחר מכן הריפורמה של יאשיהו. האם שניהם עשו אותו הדבר.

ובימי מנשה היתה נסיגה? אולי מותר לנו לראות בפעולותיהם שני שלבים של ריכוז הפולחן בירושלים, הראשון בימיהם של חזקיהו וישעיהו, השני בימי יאשיהו? כמובן שהמטרה של שניהם היתה אחת: איחוד האומה מסביב לירושלים אחרי חורבן שומרון. האם מקרה הדבר שחזקיהו הוא המלך הראשון המתחיל לפעול לביטול הפולחן של הבמות והמזבחות מחוץ לירושלים. ושואף לריכוז הפולחן בירושלים בלבד? רבים עמדו על כך, שטיהור הפולחן, וריכוזו קשורים בהתחזקות המלוכה והנסיון לאחד את האומה כולה מסביב לבית דוד. חזקיהו הוא הראשון המחדש את התקוה הזאת, אשר מלכי יהודה שלפניו נטשו אותה, אולי לא בלבם, אבל בפועל מעשיהם. עכשיו פונתה הדרך על ידי חורבנה של שומרון.

בדברי הימים אנחנו מוצאים: "וַיְהִי הַרְצִים עֲבָרִים מֵעִיר לְעִיר בְּאֶרֶץ-אֲפָרַיִם וּמְנַשֶּׁה וְעַד-זְבֻלֹן וַיְהִי מִשְׁחִיקִים עֲלֵיהֶם וּמִלְעִגִים בָּם. אֶף אַנְשִׁים מֵאֲשֶׁר וּמְנַשֶּׁה וּמְזַבְּלָן נִכְנְעוּ וַיָּבֹאוּ לִירוּשָׁלַם" (דה"ב ל', י"א). מסתבר שהשאיפה לבטל את מקדשי השדה נבעה ממגמה זאת. מה פתאום ראו פסול בכל אותם המקדשים מחוץ לירושלים, האם לא מפני שהיו מקדשי-גבול? הם סימלו את הגבול לא רק לגבי מצרים ולגבי אדום, אלא גם בין ישראל ובין יהודה. לכן הכעס הרב ביותר הוא נגד בית-אל, המקדשת את הגבול הדרומי של ישראל מול יהודה. יאשיהו מבטל את הבמות "מִגִּבְעַ עַד-בְּאֵר שָׁבַע", הראשונה מול בית-אל. כאן התבטאה השאיפה של ריכוז הפולחן, ריכוז האומה כולה, כולל ישראל, מסביב לירושלים ולבית דוד והמקדשים שבגבולות היו אחד המכשולים להגשמתה.

דומני שגם הדברים המושמים בפי רבשקה במל"ב י"ח, כב, ובישעיהו ל"ו, מבטאים נאמנה את מצב הענינים בימי חזקיהו ואין צורך לראות בהם תוספות לאור השקפות מאוחרות יותר. "וְכִי-תֹאמְרוּן אֵלַי, אֵל־ה' אֱלֹהֵינוּ בְּטַחְנוּ, הֲלוֹא-הוּא אֲשֶׁר הִסִיר חֻזְקִיהוּ אֶת-בְּמִתּוֹ וְאֶת-מְזַבְּחֹתָיו וַיֹּאמֶר לַיהוָה וְלִירוּשָׁלַם לְפָנָי הַמְזַבְּחֵי הַזֶּה תִּשְׁתַּחֲוּוּ בִירוּשָׁלַם". ההדגשה היא על המזבח, על ביטול הקרבנות והעולות בערי השדה מחוץ לירושלים. בכל אופן, ברור דבר אחד: הכהנים נשארו בערי השדה. בכל הקטעים הללו, שבהם מתארים את פעולותיו של חזקיהו, אין לנו אף רמז קל מן הקלים, שהוא העביר את הכהנים לירושלים.

לעומת זה – המצב בימי יאשיהו: "וַיָּבֹא אֶת-כָּל-הַכֹּהֲנִים מֵעֲרֵי יְהוּדָה וַיִּטְמֵא אֶת-הַבָּמֹת אֲשֶׁר קָטְרוּ-שָׁמָּה הַכֹּהֲנִים מִגִּבְעַ עַד-בְּאֵר שָׁבַע... אֶף לֹא יָעֲלוּ כֹהֲנֵי הַבָּמֹת אֶל-מִזְבַּח ה' בִּירוּשָׁלַם כִּי אִם-אָכְלוּ מִצֹּת בְּתוֹךְ אֲחֵיהֶם" (מל"ב כ"ג, ח-ט). רק יאשיהו מביא את כהני הבמות מערי השדה לירושלים, וברור למדי שעד לתקופתו היתה להם פרנסה שם כי עסקי בצורה זו או אחרת בסולחן באותם המקומות. מעניין גם שלא מדובר על זבחים אלא על הבמות "אשר קטרו שמה הכהנים". שמא מאז שבוטלה העלאת הקרבנות במזבחות, הפכה הקטורת לאחד הסממנים העיקריים במקדשים אשר מחוץ לירושלים?

כנראה שיש לכך גם רמזים יותר מאוחרים. הזכרנו כבר את מקדש יב, אותו מעלים גם בקשר לפרק י"ט בישעיהו. מקדש זה הוקם בודאי על ידי יהודים שלא קבלו על עצמם במלואה את הריפורמה הדוֹיטרונומיסטית וראו טעם וחוקיות בהקמת מקדשם ביב. כאשר ניתן להם הרשיון לבנות מחדש את מקדשם, על ידי השלטונות הפרסיים, אחרי שחרב, מצאנו: "וצאן ושור עז עולה לא יעשה שם אלא לבונה ומנחה". מעניין שמתבטאת כאן השקפה, אמנם בתקופה קצת יותר מאוחרת, שיכולה להסכים למקדש ולתת אישור לבנייתו מחדש, אבל בתנאי שלא ישמש להעלאת קרבנות אלא להבאת לבונה ומנחה בלבד.

אני חושב שאותו הדבר נכון גם לגבי לכיש. בלכיש ערכתי בקיץ שעבר חפירת-נסיון קטנה בתוך המקדש שנתגלה על ידי המשלחת הבריטית לפני למעלה משלושים שנה. הם קראו לו אז "מקדש השמש", כי סברו שהוא נבנה לפולחן השמש, רק משום שכיוונו מזרח-מערב, כמו המקדש של ערד וכמו בית המקדש של ירושלים. זה כשלעצמו אינו נימוק בכלל. ייחסו אותו לתקופה הפרסית. הלכתי לערוך חפירה קטנה, ויש לי כוונות להמשיך בחפירת-נסיון זו, היות והתכנית של המקדש בלכיש זהה כמעט לחלוטין לתכניתו של המקדש הישראלי בערד, הקדום יותר. בחפירה הקטנה הזאת שנעשתה בלכיש התברר שהמקדש הוקם בתקופה ההלניסטית, בערך בזמן אחד עם מקדש חוניו, וגילו מאוחר יותר ממה שחשבו החוקרים הבריטיים. אך לאור הדמיון המפליא בין המקדש בלכיש לבין המקדש בערד, נשאלת השאלה מי הקים מקדש זה, הרי למעשה אין כבר אז ישוב בלכיש. הישוב עבר למראשה. לכיש איננה הופכת למרכז חדש. אמנם בנחמיה י"א, ל שומעים אנו על הימצאות יהודים בלכיש ושדותיה. מסתבר שהם-הם שהקימו את המקדש בלכיש, אף הוא מקדש יהודי מחוץ ליהודה, כמו מקדש חוניו במצרים. על כל פנים דבר אחד ברור: לאור תוצאות החפירה של הבריטים לא היה בו מזבח עולות. הם לא גילו לא שריד ולא רמז שבחצר המקדש הוזה עמד מזבח.

נשוב לנבואתו של ישעיהו: "ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה'". הרי שזהו בדיוק נמרץ מצב העניינים ביהודה בתקופתו של ישעיהו, ורק בתקופתו של ישעיהו. אם אני מפרש נכון את ממצאי ערד, הרי רק בימיו של חזקיהו וישעיהו ועד לריפורמה הטוטאלית של יאשיהו (שלא נתקבלה על כולם, והתרחשה בפרק הזמן האחרון של מלכות יהודה) נהג ביהודה מצב של מזבח בתוך הארץ, הוא המקדש המרכזי בירושלים, ומצבה אצל גבולה, הם מקדשי הגבול שאין בהם יותר מזבחות. ישעיהו ממשיך ומסביר (פס' כא): "וְנִדְעֵהּ לְמִצְרַיִם וְיָדְעוּ מִצְרַיִם אֶת־הַ' בַּיּוֹם הַהוּא וְעָבְדוּ זָבַח וּמִנְחָה" - בתוך הארץ - "וְנִדְרוּ־גֵדֵר לַה' וְשָׁלְמוּ" במקדשים שעל הגבולות, שבהם מנחה ולבונה וקטורת הופכת מעתה לתוכן עיקרי, וסמל להם היא המצבה המתחילה להופיע בנפרד מן המזבח.

מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה' [15]

אם אנחנו בוחנים את הנבואה על "המצבה" באספקלריה של יהודה – ונדמה לי שאנחנו חייבים לראות אותה באספקלריה של יהודה – המסקנה המתבקשת היא שהדברים תואמים אך ורק את זמנו של ישעיהו. אין זמן אחר המתאים למציאות זו, אלא אם נפרש אותם כ- obelisk או memorial pillar מצרי.

יכול להיות שראוי היה לסיים בזה את דברי, אבל הרשו לי להקדיש עוד שנים שלש דקות לענין משני ושולי, מעין הרהורים בקול רם. יכולתי לוותר עליהם ואני מתאר לי שיתקיפו אותי אבל דווקא מתוך ויכוח מתעוררים לפעמים רעיונות המקדמית את ברור השאלה.

אני שואל את עצמי: לאור הרעיון שהבאתי לפניכם, כמה מקדשי-גבול היו ביהודה?

הנשיא ז' שזר: חמישה.

המרצה פרופ' י' אהרונ'י: אני רואה שכבוד הנשיא קולע כבר למה שאני רוצה לומר בדברי. הנני מגיע אמנם לא לחמישה אלא

רק לארבעה מקדשי-גבול. בסופרי את המקומות שבהם יש רמז למקדשים לפי ידיעותינו היום: גבע בגבול ישראל בצפון, את ההשערה שהיה מקדש בלכיש שאפשר אולי לחזק ע"י פסוק ממיכה א', יג: "רְתֵם הַמְרֻכָּבָה לְרֻכְשׁ יוֹשֶׁבֶת לְכִישׁ רֵאשִׁית חֲטָאת הָיָא לְבֵת-צִיּוֹן פִּי-בֶן נִמְצְאוּ פְשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל". מה הרמז הזה ללכיש דווקא? הדברים חורגים ממשחקי המילים הרגילים של מיכה. אולי מותר לנו היום לחשוב באותו כיוון. והרי לכיש היא המבצר החשוב בגבול פלשת כמו באר שבע וערד, שכל אחת בגבולה: באר שבע בגבול הדרום, בגבול מצרים, ערד – בגבול אדום. אולי צריך להבין את דברי הנביא כהשקפה סכימטית כללית יותר. בדרך כלל בתיאור המקראי ישנם ארבעה גבולות: צפון, דרום, מזרח, מערב. כמובן המקדש המרכזי הוא בבירה, במרכז הארץ. יחד הם חמש.

נחזור אפוא לפס' יח "ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות עיר ההרס יאמר לאחת". שמא גם כאן עלינו לצאת מתוך השקפה יהודאית של חמש ערי מקדש – ארבע בגבולות ואחת במרכז, היא עבודת ה' הכשרה בימי הנביא? הליופוליס, אם התיקן של "עיר החרס" הוא נכון, היא כידוע העיר המקודשת ביותר במצרים, כמרכז-פולחן לאתון-רע מימי קדם, מקור התיאולוגיה ההליופוליטאנית ולפחות בתיאוריה מקור סמכות הפרעונים. העיר מופיעה גם במסורת העברית: אשת יוסף, אם מנשה ואפרים, היא אסנת בת פוטי פרע כהן און. הדבר חוזר בכמה קטעים בספר בראשית – מ"א, מה, נ; מ"ו, כ. וכן גם בנבואת ירמיהו: "וְהִצַּתִּי אֵשׁ בְּבֵתִי אֱלֹהֵי מִצְרַיִם וְשָׂרְפָם וְשָׂבָם וְעָטָה אֶת-אֶרֶץ מִצְרַיִם כְּאֶשֶׁר-יַעֲטָה הָרְעָה אֶת-בְּנֵדוֹ וַיֵּצֵא מִשָּׁם בְּשָׁלוֹם. וְשָׂבַר אֶת-מִצְבֹּת בֵּית שְׁמֶשׁ אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶת-בֵּתִי אֱלֹהֵי מִצְרַיִם יִשְׂרָף בְּאֵשׁ" (מ"ג, יב-יג). בית שמש היתה ידועה

כמרכז הפולחני הגדול והמרכזי של מצרים. ולכן אני שואל ושוב בהסתייגות, שמא גם פסוק קשה וסתום זה עלינו להבין באספקלריה יהודאית המצטיירת לעיני הנביא. נסיתי להראות בדברים אלה שכל פרק י"ט על כל פרטיו תואם את תקופתו של ישעיהו והולם את השקפותיו. השקפות אלו שאובות מן המציאות של יהודה בימיהם של חזקיהו וישעיהו ובחזון אחרית הימים של מצרים, גלומה בבואה נאמנה של יהודה עצמה בימי הנביא.